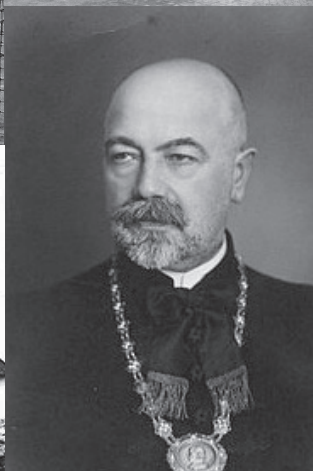
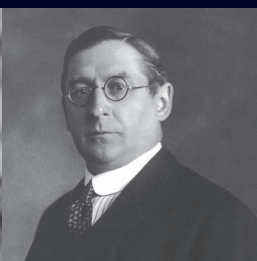
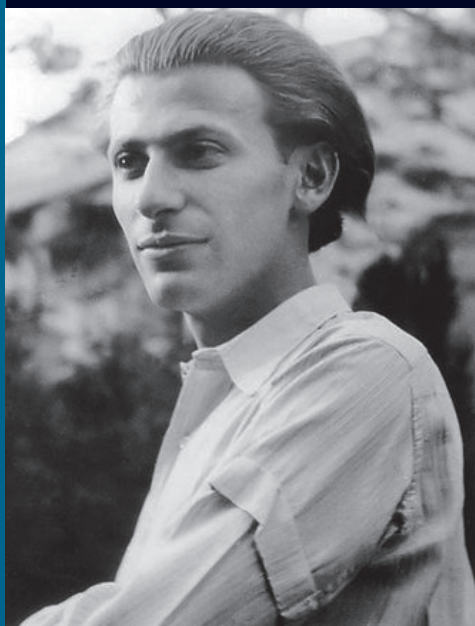

TUDOMÁNY, OKTATÁS, KULTÚRA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON

Tartalom

Előszó..... 7

TUDOMÁNY

PÁL JÓZSEF

Két magyar világirodalom-történet válságos időben 9

BENE ZOLTÁN

A közösség válsága – egy világfelfogás válsága

Málnási Bartók György társadalomfilozófiai nézeteinek antinómiája.....22

VAJDA TAMÁS

A tudományos szegedi Alföld-kutatás első évtizedei (1928–1949)38

OROSZ LÁSZLÓ

Magyar statisztikus a német „Volksboden” árnyékában

Kovács Alajos a német népesség dunántúli terjeszkedéséről79

OKTATÁS

BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON

A szegedi egyetem emlékezetéről (1921–1930)

Az egyetem arculatát meghatározó vonások a Szent-Györgyi

Albert előtti időszakból.....93

SZÜTS-NOVÁK RITA

„Ez az út, az igazság, az élet”

Imre Sándor nemzetneveléssel kapcsolatos fogalomrendszere

módosulása az első világháborút követő években (1919–1929)..... 103

FIZEL NATASA

A polgári iskola helye és szerepe a közoktatási rendszerben a
két világháború között 119

JANCSÁK CSABA

A magyarországi polgári iskolai tanárképzésben
rész vevő hallgatók egyesületei a két világháború között..... 141

M. PELESZ NELLI

Lépések a pedagógus szakma professzionalizációja felé
Viták a felsőfokú tanítóképzésről a két világháború között 152

ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN

Menedzsment-ismeretek és szakoktatás mint a gazdaságfejlesztés
eszközei a két világháború közötti gazdasági kamarai mozgalomban .. 170

KULTÚRA

MIKLÓS PÉTER

Radnóti szegedi professzorai 186

T. MOLNÁR GIZELLA

Klebelsberg Kuno kultuszminiszter művészetpolitikája és annak
szegedi vonatkozásai 203

MIKLÓS PÉTER

Klebelsberg Kuno nemzetkonceptiója és a kisebbségpolitika 216

FAZEKAS CSABA

Keresztény kultúra és közszereplés
Prohászka Ottokár „hattyúdalaiban” 228

NÁTYI RÓBERT

„...most kell nekifogni, különben elfut az idő...”
Murális törekvések Vinkler László festészetében (1936–1943) 278

A kötet szerzői 303

OROSZ LÁSZLÓ

**Magyar statisztikus a német
„Volksboden” árnyékában
Kovács Alajos a német népesség dunántúli
terjeszkedéséről**

Az 1920–1930-as évek fordulójától végzetes törés állott be a hazai némettség és a magyarság viszonyában. Természetesen egy többtényezős, bonyolult folyamatról van szó; az alábbi írás nem is e probléma okainak és eszkalálódásának kibontására tesz most kísérletet. Mint tény, szükséges azonban rögzítenünk, hogy a viszony kölcsönös elmérgeződésében alapvető szerepet játszott a mindkét fél részéről a másik irányából érzett fenyegetettség elmélyülése. Márpedig vélt vagy valós veszélyeztetettségére mindkét fél sorai összezárásával és a radikális hangok fölerősödésével reagált.

Az egymásnak feszülő indulatok homlokterében alapvetően a csonka-országi némettség identitásválságából való lehetséges kiút, vagyis az asszimiláció és disszimiláció válaszútján történő elmozdulás állott.¹ A kérdés korabeli irodalmát szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy mind a politika, mind a tudomány feladatául tűzte a kérdés körüljárását, másfelől azt is konstatálnunk kell, hogy mind az alantas és alpári stílus, mind pedig a nívós és emelkedett gondolatok helyet kaptak a palettán – mégpedig mindkét oldalon.

1919 után a hivatalos német politika felkarolta a Kelet- és Délkelet-Európában maradt német kisebbségek érdekeinek képviselését. A politiká-

1 A hazai németek Trianon utáni történetére vonatkozó kutatások közül főként Bellér Béla, Tilkovszky Loránt és Spannenberger Norbert eredményei érdemelnek figyelmet, s külön kiemelendő a legfrissebb – monumentális – szintézis: Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története, I–II. Argumentum, Budapest, 2015.*

val párhuzamosan a német tudományosság is aktivizálódott, és kidolgozta annak módszertanát, hogy milyen újszerű eszközökkel és terminológia használatával fogjon hozzá a térség németiségének vizsgálatához.² Új kifejezések jelentek meg: *Volks- und Kulturboden*, *Grenz- und Auslanddeutschtum*, *deutsche Leistungen*, *Kultureinfluss*, *Kulturgefälle*, *Volksgruppe*. Ezen új fogalmak és kutatási prioritások mélységesen sértették a térség egyéb népeinek nemzeti érzését, és alkalmat teremtettek a konfrontációra.³

A magyarországi német néptalajkutatás számára Otto-Albrecht Isbert⁴ dolgozta ki a „népinémet” állományfelvétel módszerét, azaz a német településterületek tervszerű számbavételének rendszerét.⁵ Eszerint nem az anyanyelvi statisztikák alapul vételével készült néprajzi térképek tekintendők irányadónak (lásd felgyorsult asszimiláció, esetleges nyelvcsere), hanem a német származás a meghatározó; márpedig a származás

2 A téma bőséges német szakirodalommal rendelkezik, rövid magyar nyelvű áttekintést ad Orosz László: A két világháború közti német történettudomány közelítése Köztes-Európa népeinek vizsgálatához. Közép-Európai Közlemények, 2014. 3–4. sz. 99–106.

3 A magyar történeti szóhasználatban is jól ismert kifejezések közül talán csak a „kultúrlejtő” fogalom igényel magyarázatot. A „völkisch” terminológiában elterjedt Kulturgefälle-kifejezés használói Európa területén egy általános nyugat–keleti irányú kultúrlejtő meglétével modellezték a kultúrkapcsolatok terén kimutatható transzferfolyamatot, mindig hangsúlyozva, hogy természetesen Nyugat-Európa jelenti a „kultúrfennsíkot”, ahonnet a kultúrjavak a fizika törvényszerűségeinek megfelelően áramlanak, gurulnak a kulturális alacsonyabb szinteken fekvő térségek irányába. A német nép kulturális teljesítményét, az Európa keleti régiói javára teljesített kultúra-adó misszióját, s egyáltalán a németiség kultúrbefolyását az első világháború utáni megújult szemléletmód birtokában vizsgáló müncheni történész, Fritz Valjavec egyenesen a „német kultúrlejtő” kifejezést alkalmazta, ill. a Magyarország és Németország között kulturális téren tapasztalható vitathatatlan minőségi különbség kontraszt-érzetét felnagyítandó, a „német kultúrfőlny” ellenpólusaként a „magyarság kultúrpaszivitását” hangsúlyozta. Vizsgálatai konklúziójaként azt állapította meg, hogy a magyarság szellemi állása a térség többi népességével szemben lényegileg abban áll, hogy a német kulturális ösztönzéseket továbbadja és közvetíti. Vö. Valjavec, Fritz: Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südsten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. Max Schick, München, 1940. Valjavec működése kapcsán lásd e sorok írójának monográfiáját: Orosz László: Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban. Ráció, Budapest, 2014.

4 Isbert kapcsán lásd: Ujváry Gábor: A (nagy)német tanársegédek esete a magyar tudománnyal. Otto Albrecht Isbert, Helmut Klocke és a berlini Magyar Intézet. In: Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából. Szerk. Steinert Ágota. Kortárs, Budapest, 2005. 327–340.

5 Isbert, Otto-Albrecht: Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum. Julius Beltz, Langensalza–Berlin–Leipzig, 1931. (Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung. Abhandlungen; 1.)

alapján a már elmagyarosodott falvak is a német néptalajhoz sorolandók. Ráadásul a településszegény vidékeken a német szórványok területeit (mint életteret) zárt népcsoportterületként lehet feltüntetni. S minthogy e kisebb-nagyobb csoportokból összefüggő tömbök állnak össze, egy esetleges impériumváltás, vagy bármilyen közigazgatási átrendeződés következtében a jövőre nézve már készen állnak a német népcsoport kantonjai.⁶ Ez volt az, ami a korabeli magyar közvélemény szemében kiverte a biztosítékot.

A Németországban gombamód szaporodó népiségi szervezetek továbbbi lózungokkal is borzolták a magyar közvéleményt. Ezek sorában különösen bántónak tűnt bizonyos területek magyar jellegének elvitatása, az igénytámasztás „Burgenland keleti, magyarok által bitorolt részére”, a Dél-Dunántúl német néptalajnak nyilvánítása – melynek északi határa a Balaton volna –, s persze a korban nagy vihart kavaráó térképek megjelenése a német sajtóban. Nevezetes botrányt váltott ki a *Die Woche* című berlini lap 1938 májusában, amikor is a „Führer” által a „Duce”-nál tett látogatás apropóján „Berlin-Róma különszámot” jelentetett meg,⁷ amelyben – egyebek mellett – térképre vetítette az olasz impériumot. A térképen azonban (s magyar szempontból ez volt az igazán feltűnő) Németországot is némiképp módosult határok között ábrázolták: bár az Anschluss révén keleti irányban bekövetkezett területgyarapodás jelzése ekkoriban már indokolt volt, ám a határnak az osztrák területektől még keletebbre történő meghúzása, mégpedig a Duna mindkét (szlovák és magyar) partjával, továbbá a magyar Dunakanyart és Budapestet is magába foglalva, és még az Észak-Dunántúllal is kikerekítve? Nos, mintha kissé megszaladt volna a német térképészek ceruzája, s emiatt számos magyar lap tett közzé – az inkriminált német térképet is bemutató – heves tiltakozást.⁸

Mindezek legalább annyira közrejátszottak az elkövetkező évek magyarországiisztériájának felkorbácsolásához, mint akár magyar oldalon a Bethlen-dekádót fölváltó Gömbös-korszak nemzetiségpolitikai doktrínájának irányváltása, fölkieményedése.

6 Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai, Debrecen, 1998. 54–55.

7 *Die Woche*, 1938. május 11. Sondernummer Berlin-Rom. Zur Italienfahrt des Führers.

8 A magyarországi reakciókhoz lásd: *Nemzeti Újság*, 1938. május 14. 5. A *Woche* Budapestet és a fél Dunántúlt bekebelezi Németországba, valamint Új Nemzedék, 1938. május 15. 9–10. Cavallier József: Két térkép...

1933 szeptemberében a Nyugat hasábjain megjelent Illyés Gyula Pusztulás című cikke.⁹ Az észak-baranyai, egykéző, református magyar falvakban a nyár folyamán tett útjának tapasztalatait tette közzé. Annak ellenére, hogy írása alapvetően a belső reformok, főképp a földreform érdekében készült, mégsem ez váltott ki igazi visszhangot, hanem a magyarság visszaszorulására és a német népelem terjeszkedésére vonatkozó megfigyelése. Az etnikai átrendeződés és a területi integritás összefüggései iránt amúgy is fölöttébb érzékeny közönség (alig egy évtizeddel vagyunk csak Trianon után) különösen hevesen reagált az írásra. Az abban tetten ért folyamat ugyanis a német birodalmi expanzió, a fokozódó pángermán agitáció és a hazai német mozgalom radikalizálódásának perspektívájában már-már nemzethalál-vízióvá tágult: az elnémetesedett Dunántúlt elragadják az amúgy is gyöngye, csonka országtól; a maradékot meg szétmarják a kisantant államok – a magyarság számára nem lesz feltámadás! A hisztérikus reakciók a németiség térnyerését párhuzamba állították az I. világháború előtti folyamatokkal, különösképp az erdélyi románság előretörésével. A Dunántúl elveszíthetősége – hangzottak a Cassandra-jóslatok – csak annyira hihetetlen, amennyire az volt annak idején Trianon bekövetkezése.¹⁰

Ebbe a légkörbe csapott bele a „hidasi elnémult harang” botránya. A hagyományosan német településterületnek számító *Schwäbische Türkei* (Baranya–Tolna) területén fekvő községben 1934 májusában feloszlott a magyar református hitközség – egyszerűen azért, mert már nem volt hívője. A templomot addigi rendeltetésétől megfosztották. Kicsiny harangját budapesti egyetemisták leszerelték, és látványos akcióval a fővárosba, a Kálvin térre szállították. A hidasi templomzáró istentiszteletnek hatalmas sajtóvisszhangja lett. A *Magyarország* című lap arról számolt be, hogy „Eltették Hidas ősi magyar templomát. A roskadozó épület kulcsait átvette a német »Kulturbund«”,¹¹ míg *Az Est* a következő címen tudósít: „Megrázó templombúcsúztatás Hidason. Német kultúrház lett a magyar templomból.”¹² Szinte kínálta magát a párhuzam, Rákosi Viktor „Elnémult harangok” (1903) című

9 Illyés Gyula: Pusztulás (Utirajz). Nyugat, 1933, 17–18. szám. 189–205.

10 Tilkóvszky: Nemzetiségi politika, 57–60.

11 Magyarország, 1934. május 29. 9.

12 Az Est, 1934. május 29. 1.

regénye¹³ [az író amúgy maga is német származású,¹⁴ befolyásos publicista testvérével, Rákosi Jenővel együtt] az erdélyi román előretörésről (mely a két világháború között kötelező olvasmány volt az iskolákban).¹⁵

E hangulat megszülte ugyan a hazai németiség helyzetére reflektáló tudományos pezszt, ám ugyanakkor a dilettáns és uszító nemzetvédő pamfletek egész sorát is, köztük Dénes István ügyvéd, volt tótkomlói nemzetgyűlési képviselő írását, mely végletesen elfogult szemlélettel, durva és sértő hangnemben igyekezett kiragadott számok és adatok segítségével alátámasztani a dunántúli magyarság tragikus visszaszorulását, egyszersmind a németiség drámai térnyerését. Utóbbinak már a borítója is szemléletesen tükrözte a kötet mondanivalóját. A képen előtérben a nagydarab, ellenszenves, mindenkit maga mögé utasító, feltörekvő német gazda, aki mögött a háttérben rémülten bújik össze egy szegény, kismizmizésre ítélt, kicsiny magyar család.¹⁶

Épp az efféle hisztérikus hangulatkeltés készítette megszólalásra – a harmincas évtizedet megkezdő s majd lezáró két népszámlálás közt pont félidőben – Kovács Alajost, a Statisztikai Hivatal nemzetközileg is elismert tudós elnökét, hogy évtizedes folyamatokat és tendenciákat szegezzen szembe a túlbuzgók, a heveskedők hangjával.

Kovács (1943-tól, névváltoztatás folytán, Dolányi Kovács) Alajos Heves megyei római katolikus vallású családban született, 1877-ben. Középisko-

13 Rákosi Viktor: *Elnémult harangok. Révai*, Budapest, 1903. – A regénynek 1916-ban és 1922-ben is készült filmfeldolgozása.

14 A „volksdeutsch” kutatás „elvesztett fiak”-ként tekinti az identitásukat feladó, magyarrá lett, asszimiláns németeket. Efféle veszteséglistaként fogható fel a Rákosi (eredetileg Kreamsner) fivéreket is tartalmazó kétkötetes életrajzi lexikon: Weidlein, Johann: *Die verlorenen Söhne. Kurzbiographien großer Ungarn deutscher Abstammung*, I–II. Ueberreuter, Wien, 1960–1967.

15 A hidasi eset kapcsán lásd: Spannenberger Norbert: *Az író felelőssége avagy hogyan némult el a hidasi harang?* In: *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag*. Szerk. Vitári Zsolt. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2009. 87–104. – E munka ellenében megfogalmazott, igen érdekes eszmefuttatás: Albert Gábor: *Kiért szól a hidasi harang...?* Hítel, 2010. november. 64–86.

16 Dénes István: *Mentsük meg a Dunántúlt! Fráter és Társa*, Budapest, 1936.

lált a fővárosban, a budai királyi katolikus főgimnáziumban, majd Egerben, a ciszterciáknál végezte. Jogi diplomát a budapesti egyetemen szerzett.¹⁷

1898-ban került a Statisztikai Hivatalba, miután első tanulmányára (melyet a magyarság lélekszámának fejlődéséről írt) felfigyelt a Hivatal akkori vezetése. Ettől kezdve a népmozgalmi osztályon működött, s szerkesztette a Magyar Statisztikai Évkönyvet is. Az 1900. évi népszámlálás záró kötetének demográfiai részét már ő írta, az 1910. évi népszámlálás munkálatai pedig az ő vezetésével zajlottak, a megjelent kötetet ő szerkesztette és szövegezte. Ugyanez vonatkozik az 1920. évi népszámlálás első kötetére. S persze ontotta a cikkeket a nemzetiségi kérdés, a népszaporulat, az egyke (az elsők között hívta fel a figyelmet az egykezés terjedésére és súlyos következményeire), a kivándorlás, valamint a fölbirtokreform, a választójog, az elszakított magyarság stb. kapcsán.¹⁸ Születtek munkái a zsidókérdésről is, mégpedig vitathatatlanul a kor antiszemita frazeológiájához illeszkedve.¹⁹ Utóbbiak aztán (Gyurgyák János részletesen elemezte ezeket)²⁰ 1945 után stigmatként borultak amúgy nagyszerű tudományos munkásságára.

A századfordulón kivette részét a helynevekről szóló törvény gyakorlatba átültetéséből, számos konkrét magyar helynevet javasolt történeti és nyelvi megalapozással, s tagja, majd elnöke volt az Országos Községi Törzskönyvbizottságnak.²¹ Szakértői háttérmunkát végzett a (Vázsonyi, Werkerle, majd Klebelsberg féle) választójogi reformok kapcsán, mégpedig a mérsékelt kiterjesztést szorgalmazva. A hagyatékában fellelhető életrajza

17 Életútjának rekonstruálásához segítséget nyújtottak az MNL Országos Levéltárában, valamint a Központi Statisztikai Hivatal Kézirattárában található dokumentumok (így Kovács Alajos saját fogalmazású önéletrajzai és az 1945 utáni perében jegyzőkönyvekbe foglalt visszatekintései), valamint egyes szaklexikon-szócikkek. Lásd Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig. Főszerk. Rózsa Dávid. KSH Könyvtár, Budapest, 2014. 410–413; illetve A Statisztikai Hivatal vezetői (1848–2009). Válogatott bibliográfia. Szerk. Nemes Erzsébet. KSH Könyvtár, Budapest, 2010. 51–52.

18 Publikációinak és kéziratban maradt cikkeinek száma meghaladja a négyszázat. Vö. Kovács Alajos (1877–1963) műveinek válogatott bibliográfiája. Munkái és a róla szóló irodalom. Összeáll. Tóth József Farkas. KSH Könyvtár, Budapest, 2009.

19 Közülük a két legfontosabb: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Szerzői magánkiadás, Budapest, 1922; valamint A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében. Egyesült Nemzeti Keresztény Liga, Budapest, 1938.

20 Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Osiris, Budapest, 2001. 377–387.

21 A testületet 1898-ban alakították a többnevű községek hivatalosan használt névalakjának megállapítására, s a KSH mindenkori vezetője elnökölte azt; Kovács 1901 májusától vett részt munkájában.

szerint ez irányú munkásságáért kapta meg a Ferenc József rend tiszti keresztjét, ami a későbbiekben kiegészült még a polgári hadi érdemkereszt II. osztályával, majd a Magyar Érdemrend középkeresztjével, végül pedig a Corvin koszorúval.²²

Az I. világháborút követően a béketárgyalásokhoz szükséges anyag összegyűjtésén dolgozott (a hagyatékában lévő életrajza úgy fogalmaz: „vezette ezeket a stat. munkálatokat”, s az anyag „tekintélyes része az ő tollából folyt”),²³ továbbá cikkeiben és memorandumokban védte a magyar álláspontot. Arról is konkrét dokumentumokkal rendelkezünk, hogy szakértőként a békekonferenciára Neuillybe kiutazó magyar küldöttségbe is meghívta őt Praznovszky, a delegáció főtítkára,²⁴ valamint Huszár miniszterelnök.²⁵

1920 májusában levelező tagjává választotta az Akadémia (székfoglalóját „Népünk nyelvismerete” címen tartotta).²⁶ 1926-ban a szegedi egyetem avatta tiszteletbeli doktorrá.²⁷ A nemzetközi tudományos vérkeringésbe a 20-es évek elején kapcsolódott be: 1923-ban a Nemzetek Szövetsége meghívására Genfben tartott több előadást „Magyarország fejlett demográfiai statisztikájáról”.²⁸ A Nemzetközi Statisztikai Intézet 1926-ban rendes tagjai közé választotta be. E szervezet ülésein rendszeresen tartott előadásokat, a legfontosabb színhelyek: 1925 Róma, 1927 Kairó, 1929 Varsó, 1931 Madrid, 1933 Mexikó, 1934 London, 1936 Athén, 1938 Prága. Tiszteleti tagja volt a magyar mellett a német, a finn, a mexikói Statisztikai Társaságnak,²⁹ a magyart egy cikluson át elnökölte is.

Itthon a KSH-ban fokról-fokra lépett előre, majd 1924-ben lett annak igazgatója, illetve 1928-tól (egy átnevezést követően) immáron elnöke,

22 KSH, Kézirattár. V B 0968, 1. t. Kovács Alajos munkássága. [önéletrajz]

23 Uo.

24 MNL OL. XXXII-23-j-8-1/8 Kovács (Dolányi) Alajos, Praznovszky Iván levele Kovácsnak. Budapest, 1920. január 2.

25 KSH, Kézirattár. V B 1087, 1. t, Huszár Károly levele Kovácsnak. Budapest, 1919. december 18.

26 KSH, Kézirattár. V B 1265, A Magyar Tudományos Akadémia levele Kovácsnak levelező taggá választásáról. – Az 1921. január 10-én az MTA II. osztályának ülésén megtartott székfoglalót Csánki Dezső osztályelnök méltatta meleg hangú beszédében. Vö. MNL OL. XXXII-23-j-8-1/8 Kovács (Dolányi) Alajos. Elnöki beszéd.

27 MNL OL. XXXII-23-j-8-1/8 Kovács (Dolányi) Alajos. A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi kara Kovács Alajosnak, Szeged, 1926. május 29.

28 MNL OL. XXXII-23-j-8-1/8 Kovács (Dolányi) Alajos. Néhány életrajzi adat Kovács Alajosról, 2. o.

29 KSH, Kézirattár. V A 0154, 1. t, Sociedad Mexicana de Geografía y Estadística; 2. t, Société de Statistique de Finlande.

helyettes államtitkári rangban. Nyugdíjba vonulásakor (1936) államtitkári címet kapott, a kormány pedig továbbra is igényt tartott tudós tevékenységére, egyebek mellett a nemzetiségi statisztika terén és a revíziós tárgyalások során. (Az I. bécsi döntésnél személyesen is jelen volt, s ahogy a hagyatékában lévő életrajz Teleki Pálra hivatkozva kiemeli, Kassa város visszaítélésénél döntő szerepet játszottak az ő érvei).³⁰ Szintén igénybe vették statisztikai ismereteit a zsidótörvények előkészítése során, mint ahogy Teleki felkérésére (a levelezésükből dokumentálhatóan) alapvető háttérembere volt a kulcsfontosságú 1941-es népszámlálás lebonyolításának, kezdve a bizalmas belső tanácskozásoktól egész a pikáns (értsd: Volksbund-befolyású) községek adatfelvételeinek helyszíni ellenőrzéséig.³¹ Két világháború közötti tevékenységének fontos szegmensét képezi még a névmagyarosítási kampányban való aktív részvétele (mint a Névmagyarosító Társaság alelnöke), és ezzel párhuzamosan a névváltoztatások aktuális állásáról, valamint a magyar értelmiségen belül az idegen nevéek arányáról készített számos tanulmánya. Munkásságának e területe számít egész életműve legalaposabban feldolgozott részének, mely a kérdéskör alapvető monográfiájában is a súlyát megillető teret kap.³²

Röviden térünk csak ki a II. világháború utáni (a mostani témánk szempontjából kevésbé releváns) meghurcoltatására.³³ Amint átvészelte Budapest ostromát (a KSH óvóhelyén), szinte azonnal letartóztatták (1945. április). Érdekes, hogy ennek ellenére a béketárgyalásra készülő külügyminisztérium 1946-ban még igénybe vette szakértelmét a „Magyar és szlovák kölcsönös asszimiláció mérlege” című háttéranyag kidolgoztatásával (amint erről népbírói perének védőbeszédéből értesülünk).³⁴ Vádira-

30 KSH, Kézirattár. V B 0968, 1. t. Kovács Alajos munkássága, 4. o.

31 Az erre vonatkozó felkérést egy 1941. január 22-i keltezésű levélben kapta meg a miniszterelnöktől. KSH, Kézirattár. V B 1264, Kovács Alajos és Teleki Pál levelezése, 3. t. – Az 1941-es népszámlálás során a németajkú községekben folytatott munkálatokról (e tekintetben külön részletezve Kovács Alajos és Benisch Artúr szerepét) alapos áttekintést ad Spannenberg Norbert: A Magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944. Lucidus, Budapest, 2005. 241–253.

32 Karády Viktor–Kozma István: Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Osiris, Budapest, 2002. 122–128.

33 KSH, Kézirattár. V A 0166. Kovács Alajos koncepció perével kapcsolatos iratok, 1945–46.

34 KSH, Kézirattár. V A 0166, 15. t, 3. o.

ta³⁵ egyébként két vádpontot tartalmazott: 1. faji és felekezeti gyűlölet ébresztése a zsidóság térnyerésére vonatkozó számadatok célzatos csoportosítása révén; 2. fasiszta szervezetben való tisztségvállalás a Magyar–Német Társaság alelnöki [valójában társelnöki] tiszte révén. (Nyilvánvalóan igaztalan e nagy tekintélyű, az *Ungarn* című periodikát – a neves germanista Pukánszky Béla szerkesztésében – 1940 augusztusa és 1944 októbere között megjelentető társaság megbélyegzése.)³⁶ Tutsek Gusztáv népbírói tanácsa 5 évre ítélte, ezt a fellebbvitel 2 évre mérsékelte, így végül 1950 tavaszán szabadult, ám rögtön ki is tiltották Budapestről, s egyidejűleg a szabolcsi Gávára internálták.³⁷ Eközben 1949 áprilisában az akadémiairól is kizárták.³⁸ 1963-ban halt meg Budapesten.

A világháború utáni népbírói eljárásának felidézésével szűkebb témánk szempontjából is lehetőség nyílt egy fontos tény rögzítésére: Kovács 1945 tavaszán – épp a németiség elleni hangulatkeltés konjunktúrájának légkörében – könnyen felidézhetné volna a hidasi eset utáni németellenes hisztériát, önmagát úgy elhelyezve abban, mintha ő a német veszély felismerésére buzdított volna a hazai németek statisztikájának szentelt könyvecskéjével. Ő mégis – e sorok írója által gerinces magatartásként elkönyvelve – épp azt rögzítette 1945. április 17-én felvett vallomásában,³⁹ hogy a témának szentelt munká-

35 MNL OL. XXXII-23-j-8-I/8 Kovács (Dolányi) Alajos. A Budapesti Néppügyészség vádirata, 1945. május 19. [Dr. Szegő Vilmos vezetőnéppügyész h. és Dr. Noszkó Imre néppügyész]

36 A Társaság munkájában való közreműködésre egyébként maga a miniszterelnök, Darányi Kálmán kérte fel őt. Lásd KSH, Kézirattár. V C 0286, Darányi Kálmán levele Kovács Alajosnak.

37 KSH, Kézirattár. V C 0289, Kovács Alajos és felesége kitelepitéséről szóló határozatok.

38 A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002. I–III. Főszerk. Beck Mihály, Glatz Ferenc. MTA TK, Budapest, 2003. I. 271–272. – Lásd továbbá Rózsa Dávid: „Nem helyeselttem a szörnyű embertelenségeket...” Kovács Alajos 1948-as levele az Akadémiához. In: Az olvasás pártfogója. Írások Nemes Erzsébet tiszteletére. Szerk. Fülöp Ágnes, Lencsés Ákos, Rózsa Dávid. Magyar Könyvtárosok Egyesülete, Budapest 2012. 117–121.

39 KSH, Kézirattár. V A 0166, 1. t, Jegyzőkönyv, 1945. április 17. – Kihallgatója, Kovács Károly – a „B” csoport vezetője a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányának Politikai Rendészeti Osztályán – rövid összefoglalójában sommás minősítésekkel alátámasztva („veszedelmes nacionalista izgató”, akinek „nagy szerepe van a magyar állam törvényes rendjének megbontásában”; „háborús uszító”, aki az országot „Németország oldalán belerántotta a katasztrófába”; „közönséges hazaáruló”, aki „magyar állampolgárok százezreinek életét a németek elé vitte”) javasolja a gyanúsított népbírói eljárás elállítását.

jával kimondottan a hazai német populáció asszimilálódásának előrehaladtát akarta bemutatni, tehát voltaképp tompítani kívánta azt a feszültséget, amit a hidasi eset gerjesztett. Ily módon perében tudatosan elhárította magától a német veszélygócot döbbenetes mértékűvé nagyító látnok szerepkörének (a germanofób légkörben akkor is és most is jövedelmezőnek tűnő) felöltését.

A szóban forgó könyvecske 1936-ban „A németek helyzete Csonka-Magyarországon” címmel jelent meg.⁴⁰ A 60 oldalas kötet (a 35. oldaltól kezdve már táblázatok gyűjteménye) minden lapjáról süt a tudós statisztikus alapteóriája, miszerint Magyarországon nem kell elnémetesedéstől tartani! Ezt alátámasztják mind a történeti, vagyis a németiség hagyományos viselkedésmódjából eredő tapasztalatok, mind pedig az aktuális társadalmi és demográfiai folyamatok, melyek révén nincs is szükség arra, hogy az asszimiláció fokozása érdekében mesterséges eszközökkel beavatkozzanak, annak természetes folyása ugyanis mindenképpen garantálja a magyarság számára kedvező végeredményt. Az erőltetett magyarosítással szemben (mely akár még kontraproduktív is lehet) a természetes magyarosodásnak úgyszólván meg van ágyazva a körülmények folytán. A munka legelején sorra veszi e körülményeket: a hazai németiség településtömbjei „elszórva”, s minden oldalról a többségi magyarságtól körülveve terülnek el, a német kisebbségnek „történelmi hagyományai nincsenek”, nemzeti öntudata fejletlen, irredenta hajlamai hagyományosan hiányoznak, s végül az államalkotó magyarsággal egyébként is szoros gondolkodásbeli összhang (Kovács szavaival „lelki harmónia”) fűzi össze.⁴¹ Az asszimilációnak aligha lehetnének kedvezőbb feltételei.

Ezek tehát a determináló történelmi adottságok, amikre még csak ráerősítenek a modern kor társadalmi mobilitásával összefüggő jelenségek. Ezek legfontosabbika a városokba áramlás. Kovács számszerűsíti azt a világos törvényszerűséget, amit már a néhai Bleyer Jakab, a Trianon utáni német mozgalom szélsőségektől tartózkodó vezetője⁴² is

40 Kovács Alajos: A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Hornyánszky, Budapest, 1936.

41 Kovács: A németek helyzete, 5.

42 Bleyer (1874–1933) működése kapcsán lásd Schwind, Hedwig: Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. München, 1960; Fata Márta: Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn (1917–1933). Pécs, 1992; Ham-buch Vendel (szerk.): Jakob Bleyer. Egy életmű a magyarországi németekért (1874–1933)/ Jakob Bleyer. Ein Leben für das Ungarndeutschtum (1874–1933). Budapest, 1994; illetve legújabbban Grósz András: A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933). Doktori disszertáció. ELTE, Budapest, 2014.

felismert, amikor mozgalmát a városi németiség helyett a paraszti, „népi-német” rétegre kívánta építeni. A németiség 1910–30 között mutatkozó 75.607 főnyi veszteségéből „47.581 esik a 11 tj. [törvényhatósági jogú – O.L.] városra és csak 28.026 a vármegyékre, ahol pedig a németeknek több mint 80%-a lakik. Magában Budapesten 40.422-vel fogyott meg húsz év alatt a német lakosság, a fogyásnak tehát több mint fele magára a fővárosra esik.”⁴³ Ergo mindenki, aki elhagyja a falu zárt német közösségét, felszívódik, elvész a németiség számára, másképp szólva, mindaz, ami a németiségben nem paraszti, az vagy már magyarrá lett, vagy hamarosan azzá lesz. Húsz éve az volt a helyzet – konstatálja a szerző kicsit odébb – hogy a németiségnek 1/4-e lakott városokban, ma már csak 1/6-a.⁴⁴ (Hogy mégis csökkent a saját népességen belül a városiak részaránya, dacára annak, hogy szinte áramlottak oda, ez azzal magyarázható, hogy az oda beköltözők hamarosan már nem németnek vallották magukat.)

A másik nagyon fontos gátja annak, hogy a hazai németiség veszélyeztethesse a magyarság pozícióit, az a német társadalom műveltségi kilátásainak alakulása. Ha általános műveltségnek az írástudást tekintjük, akkor (Kovácsot idézve) „kétségtelen, hogy mai nemzetiségeink között legműveltebb a német”, hisz 83,1%-os arányuk 4%-kal magasabb az összlakosságénál.⁴⁵ Ám ez csak az elemi iskolák szintje, amely azonban elfed egyéb fontos szegmenseket, így legfőképp a pusztai írás-olvasáson túlmutató, az önálló nemzeti identitás megőrzéséhez nélkülözhetetlen anyanyelvi kultúra hiányát és az oktatási rendszer magasabb lépcsőfokaihoz anyanyelven történő hozzáférés nélkülözését.⁴⁶ Márpedig az elemi iskolák szintjénél följebb, a közép- és felsőoktatásba már jóval kevesebben jutnak el, s akik

43 Kovács: A németek helyzete, 6.

44 Kovács: A németek helyzete, 8.

45 Kovács: A németek helyzete, 20.

46 Tény, hogy csak az alsó fokú oktatásban engedélyezte a magyar kormányzat, 1923-ban, a nemzetiségi iskolák megszervezését, ám még ezek többségében is az anyanyelv helyett magyar nyelven folyt a tanítás, a kisebbségi nyelvet pedig kvázi idegen nyelvként oktatták. Budapesten konkrétan, a közel 40 ezer németajkú lakos ellenére, nem volt német kisebbségi elemi iskola. A kérdés kapcsán lásd Bellér Béla: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. Magyar Pedagógia, 1974/1. 47–65; valamint Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). Századok, 1995/6. 1251–1274.

mégis, azok onnan kikerülve immár magyarnak vallják magukat.⁴⁷ Kovács szerint, „minél feljebb megyünk a műveltségi lépcsőn, annál kevesebb németet látunk [...]” E kijelentését mindjárt konkretizálja is: „Azoknak a német anyanyelvűeknek a száma, akik legalább középiskolai végzettséggel rendelkeznek, mindössze 7.005, ezek közül főiskolai végzettségű 1.562. A németség szellemi elitje, vezetésre hivatott része tehát igen kevés, mindössze 1,5%-a az egész népességnek. Ez a szám is az utolsó tíz év alatt ezerrel csökkent.”⁴⁸

Ugyanitt teszi meg a kötet egyik kulcsmegállapítását: „A németség vezetőinek az a törekvése tehát, hogy a szellemi vezetést a németek kezében tartsa meg, a beolvadási folyamat ereje mellett nem fog sikerülni, mert a középiskolákba felkerülő német ifjúság túlnyomó része, mire iskoláit elvégzi, nyelvben és érzésében annyira magyarrá válik, hogy tudni sem akar a németségről, mint nemzetiségéről [...]. Magyar értelmiségünk jó részének, kb. 15–20 %-ának német neve bizonyítja, hogy ez a beolvadás milyen nagy mértékű. A második, harmadik nemzedékben [...] az így átalakult németeket már csak nevük különbözteti meg a tősgyökeres magyaroktól [...]”⁴⁹ Kifejezetten a farkast kiáltó sovén magyar körök megnyugtatását szolgálja ama kijelentése, miszerint „a háború óta keletkezett német nemzetiségi mozgalom dacára, amely fő céljának tűzte ki német értelmiségi középosztály kialakítását, [...] ez az értelmiségi középosztály nem hogy kialakulna, hanem mindinkább vissza fog fejlődni.”⁵⁰

Ami az asszimiláció kimenetelét illeti, Kovács igen keményen fogalmaz: „A németség szempontjából lehet ez kedvezőtlen, sőt fájdalmas tünet, de viszont a magyarságra nézve feltétlenül kedvező, mert azt folytonosan táplálja, erősíti és mindig egységesebbé teszi. A németségnek bele kell nyugodni abba, hogy Magyarország elveszett terület számára. A német-

47 Német nemzetiségi közép- és felsőfokú oktatási intézmények egyáltalán nem léteztek. Működött ugyan egyetlen német nyelvű középiskola, a nagyhírű budapesti Reichsdeutsches Gymnasium, amelyet azonban Berlin finanszírozott. Tegyük gyorsan hozzá, hogy az utólagos gyanakvással szemben ez az intézmény egy kifejezetten mérsékelt szellemiségű elitiskola volt, többnyire a Reich-béli állapotok miatt önkéntes száműzetést vállaló tanári karral. Az intézményhez lásd Orosz László: „[...] a régi német erények szelleme, az új német hibák nélkül.” A Reichsdeutsche Schule a két világháború közti Budapesten. In: Ujváry Gábor (szerk.): VERITAS Évkönyv 2017. VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, Budapest, 2018. 171–187.

48 Kovács: A németek helyzete, 20.

49 Uo.

50 Kovács: A németek helyzete, 22.

ség itt még akkor is nehezen tudhatja fenntartani magát, ha művelődési szükségleteiről a békeszerződés szerint gondoskodunk, mert nincs meg a lehetősége annak, hogy értelmiségi osztálya képződjék. A fontos az, hogy szociális és vagyoni tekintetben meg legyen nyugodva [...].”⁵¹

A kötet végén, mintegy összegezve korábbi fejtegetéseit, Kovács megismétli, hogy a hazai némettség visszafejlődőben és állandó tervesztésben van, ezzel együtt pedig nyomatékosan felhívja a figyelmet a hazai németesség és a magyarság közti érzelmi szimbiózis megóvására. „A magyar kormányzatnak szerintem – hangzik záró gondolata – csak arra kell ügyelnie, hogy az a lelki harmónia, amely ezt a ránk nézve kedvező folyamatot táplálja, meg ne zavartassék se belső, se külső hatások útján. Akkor a német kérdés Magyarországon mindinkább veszíteni fog jelentőségéből és ezzel azok a képzelt veszedelmek is teljesen kiküszöbölődnek, amelyeket egyesek a német kérdés mögött még ma is felfedezni vélnek.”⁵²

51 Kovács: A németek helyzete, 26–27.

52 Kovács: A németek helyzete, 34.